

Suchomłynow L. A. Funkcje obrazu Ukrainy w historycznych utworach Jarosława Iwaszkiewicza // Fenomen pogranicz kulturowych: współczesne tendencje / pod red. L.A. Suchomłynowa. – Piła: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława. Staszica w Pile, 2014. – T. VI. – C. 77 – 84.

Lech Aleksy Suchomłynow

FUNKCJE OBRAZU UKRAINY W HISTORYCZNYCH UTWORACH JAROSŁAWA IWASZKIEWICZA

Postać Jarosława Iwaszkiewicza, pisarza, poety, wieloletniego prezesa Związku Literatów Polskich, działacza innych polskich i światowych organizacji społecznych do dziś budzi zainteresowanie wielu czytelników w kraju i za granicą. Przedmiotem rozważań niniejszego artykułu będzie analiza roli i funkcji przestrzeni ukraińskiej w utworach historycznych tego autora.

Urodzony w Kalniku (obecnie obwód Winnicki), pod koniec wieku XIX, w rodzinie byłego powstańca – co jest dla nas niezmiernie ważne – Iwaszkiewicz będzie związany z Ukrainą przez dwadzieścia cztery lata, dopiero w roku 1918 młody artysta zdecyduje się na opuszczenie „kraju lat dziecińczych”, ale ta ziemia będzie stale uobecniającym się elementem jego twórczości. Oczywistym jest to, że obraz Ukrainy będzie zmieniał się razem ze świadomością Iwaszkiewicza. To zjawisko da się zaobserwować na przykładzie utworów, należących do różnych okresów życia i twórczości. Jeżeli w prozie okresu kijowskiego przestrzeń ukraińska funkcjonuje, jako sceneria baśniowo – mityczna (Ucieczka do Bagdadu, Gody jesienne, Zenobia Palmura), to utwory lat późniejszych (Księżyc wschodzi) wyróżniają się szczególną aksjologią, autotematyzmem i autobiografizmem, co się tłumaczy faktem utracenia ojczyzny i nowością, a nawet obcością i wrogością atmosfery życia warszawskiego. W utworach, pisanych już w Polsce, mamy do czynienia z charakterystyczną idealizacją i mityzacją przestrzeni utraconej. Cechą charakterystyczną następnego etapu twórczości jest nadzwyczajna intensywność

pracy wspomnieniowej i refleksyjność, nadanie nowego sensu rzeczywistości, postrzeganej przez pryzmat doświadczeń lat minionych (Koronki weneckie, Voci di Roma), autor próbuje nie tylko wyrazić przeżycia ukraińskie, lecz ocenić procesy historyczne, wyznaczające fatalność losu jednostki, nadając obrazom Ukrainie nowe kształty (Ritz 1995: 65).

Ważnym momentem jest fakt, że pisarz, tradycyjnie apolityczny i estetyzujący, zwracał się również ku tematyce historycznej. Każdy utwór o tym charakterze był swoistą reakcją na aktualne procesy historyczno – polityczne (Czerwone tarcze, Bitwa na równinie Sedgemoor) lub na zmiany stanu własnej świadomości (Noc czerwcową, Zarudzie). Pozornie zróżnicowane pod wieloma względami utwory (gatunki, tematyka, problematyka, miejsce akcji i czas historyczny, kręgi sytuacyjne etc.) posiadają jednak wspólne cechy, wyznaczający specyfikę maniery autora Sławy i chwały.

W odniesieniu do utworów, które powstały w okresie międzywojennym, można zauważyć pewien mechanizm przeniesienia aktualnych problemów nowoczesnych na płaszczyznę średniowiecza (Parnicki 1978) – to jest kolejna próba ucieczki od realiów, połączona z tendencją myślenia kategorią mitu. Można stwierdzić, że podstawowe Iwaszkiewiczowskie mity, jako sposób wizji świata (kategoria psychologiczno – estetyczna), formowały się właśnie na Ukrainie w procesie tworzenia opery „Król Roger”. Dany obraz nie miał znaczenia historycznego, był przede wszystkim wyrazicielem swoistej filozofii egzystencjalnej i nawiązywał do różnorodnych legend antycznych, które z kolei były zestawiane z teraźniejszością i modyfikowały się w wyobraźnię Szymanowskiego i Iwaszkiewicza. Mit równości kulturowej, związany przede wszystkim z postacią króla Rogera i sytuacją etniczną na Sycylii, oraz ujęcie Dionizosa, jako symbolu wieloznacznego, dały początek innym mitom Iwaszkiewiczowskim, które stały się kategorią estetyczno – filozoficzną (Iwaszkiewicz 1956: 60). Ilustracją tego może być przytoczony niżej cytat:

„Obraz Włoch i Sycylii, nowe możliwości muzyczne, sens misteriów bachicznych, znaczenie mitów greckich w tym oświeceniu, jakie im dawał Zieliński, wreszcie możliwości tworzenia dla wielkiego teatru, wiara we własne możliwości, wszystko to mieszało mi się w głowie i ułatwiało bezsenność na stopniu wagonu, z hałasem przemierzającego pogrążone w zapachach nocy pola. Z rozmów tych specjalnie utkwił mi w pamięci i uderzył wyobraźnię obraz Sycylii taki, jaki roztoczył przede mną Szymanowski i jaki później – w wiele lat później – sprawdziłem naocznie. A jednocześnie tak jadąc przez ziemię mojej młodości, odczuwałem coś wspólnego między nią a ojczyzną Empedoklesa. I tu, i tam warstwy kultur Wschodu i Zachodu nakładały się jedna na drugą, tworząc specyficzną aurę” (Iwaszkiewicz 1956: 51).

Porzucając Ukrainę, Iwaszkiewicz próbuje odnaleźć się w „nowym świecie”, usytuować Polskę i siebie w Europie. Pomimo poczucia odmienności i odrębności, różnic językowych, wyznaniowych i kulturowych, sygnalizowanych w Powrocie do Europy (Uliasz 1994: 173), autor Czerwonych tarcz zalicza Polskę i ziemie wschodnie do państw o orientacji śródziemnomorskiej, tworząc na podstawie przeżyć i doświadczeń ukraińskich tzw. „wspólnotę symboliczną”. Polska, Rzym, Sycylia, Niemcy, Jerozolima, Ruś Kijowska jawią się czytelnikowi w świetle rozważań Henryka Sandomierskiego, który jest figurą semantyczną, łączącą świat przedstawiony i „dwie wyraźnie odrębne części” powieści: o formowaniu się bohatera i o Polsce, jako centralizowanym i potężnym królestwie (Ritz 1997: 197). Ponadto hamletyczna postać Henryka Sandomierskiego, niezdecydowanego marzyciela, jest kreowana w kontekście problemów romantycznych, wyraźnie dominuje antagonizm jednostka – proces historyczny. Tym samym Iwaszkiewicz kontynuuje rozważania nad problemem czynu społecznego i wyboru, który był zasygnalizowany w powieści *Księżyc wschodzi*.

Wracając do tematu, sięgnijmy do motywów ukraińskich czy szerzej wschodnich. Ruś jest obecna w utworze nieco w dwóch aspektach: jako nieodłączna część scenerii średniowiecznej Polski (stałe kontakty polityczne, gospodarcze, rodzinne) i jako przeżycia osobiste Henryka, ściśle związane z postacią Wierchosławy:

Странное дело, Королевское озеро почему – то напомнило ему (Генриху, przyp. L.S.) Днепр, по которому плавали они с братом Болеславом, когда были в Киеве. Какой великолепный город! Высоко над рекой вздымаются маковки его церквей, таинственный собор святой Софии, воздвигнутый Ярославом Мудрым. Генриху тогда было совершенно безразлично, зачем они приехали в этот город – какие – то скучные, ненужные дела! Важно то, что здесь родилась Верхослава. (Ивашкевич 1988: 40)

Interesującym momentem jest to, że Polska zostaje wpisana jednocześnie w dwie przestrzeni: orientalną i okcydentalną. Iwaszkiewicz podkreśla szczególne znaczenie swego kraju jako swoistego pomostu między kulturą Zachodu i Wschodu. Da się jednak zauważyć wyraźną tendencję zbliżenia ziem polskich i ruskich:

Вот Генрих, говорила она (Агнесса, L.S.), - мой деверь, сын графини Берг, удивляется, что я разговариваю по – польски и по – русски, что, как польская княгиня держу при себе повязанных платками русских служанок. А ведь я дочь и сестра императоров, отреклась от своей родины, чтобы стать полькой, и, быть может, сильнее люблю Польшу, нежели любл её сам Кривоустый. (Ивашкевич 1988: 56.)

Pokazana interferencja językowa i kulturowa jest pozbawiona idealizacji i nawiązuje do Iwaszkiewiczowskiej kresowości i specyficznej wizji polsko – ukraińskich dziejów i pokrewieństwa dwóch narodów. Jednak autor jest świadom tego, że te kontakty miały ambiwalentny charakter. Więc pomimo propagandy idei integracji zostają wprowadzone pewne istotne zastrzeżenia:

Вот ежели бы Казимир правил в Киеве, а я в Кракове, прикидывал Генрих, велика была бы наша сила. Но угодно ли это Богу? Побывали в Киеве и Храбрый и Щедрый, а пришлось им отступить перед степью, которая оказалась сильнее, нежели их войска. Зачем же они туда стремились? Разве смогли бы они придать той земле новый облик? Приобразить её? (Ивашкевич 1988: 308)

Później, w powieści Sława i chwała Iwaszkiewicz jeszcze raz spróbuje dać ocenę roli Polaków na Ukrainie.

W utworach *Noc czerwcową* i *Zarudzie* Iwaszkiewicz po raz kolejny próbuje rozwiązać problem czynu i postaw społeczno – patriotycznych. Mamy do czynienia z tym, co Maria Jędrzychowska określa, jako młodzieńcze fascynacje starości (Jędrzychowska 1988). Procesy wewnętrzne Henryka Sandomierskiego stają się zaktualizowane i urzeczywistnione w postaciach Józia i hrabiny Eweliny. Ukraina jest miejscem, gdzie rozgrywa się akcja opowiadań. Zobiiektywizowany czas historyczny wysuwa na pierwszy plan sprawy polityczne i, wynikające z tego, zakłócenia wewnętrzne; bohaterowie muszą podjąć decyzję, która nie odpowiada ich pragnieniom i popędom.

Nieco w erotycznym świetle rozgrywa się historia hr. Eweliny, którą czytelnik obserwuje dzięki relacjom mieszkańców domu. Kameralna atmosfera całego utworu, dominująca zamkniętość przestrzeni, podkreślają niedostępność bezpośredniego poznania kolizji wewnętrznych bohaterki. Miejscem akcji jest dwór w okolicach Kremenczuka. Ten topos jest bezpośrednio związany z kresowością. Zaznaczmy, że dwór – to „ostoja najcenniejszych wartości: patriotyzmu, polskości, tradycji, niepodległości” (Domański 1997: 9), a jednocześnie miejsce pierwszych prawdziwych wrażeń estetycznych, perypetii życiowych, awantur miłosnych i pierwszych przeżyć erotycznych. Rozpatrując Kresy w kontekście centrum – peryferie, warto wprowadzić dyferencjację Kresów „bliskich” i „dalekich”, ponieważ poziom świadomości narodowej Polaków w różnych regionach dawnej Rzeczypospolitej był inny. Powinien być uwzględniany niuans, dotyczący intensywności interferencji kulturowej oraz problem stosunków klasowych.

Historycy literatury podkreślają, że Ukraina Iwaszkiewicza funkcjonuje na całkiem odmiennych zasadach, niż u innych pisarzy kresowych. Oczywiście jest to, że Iwaszkiewiczowską przestrzeń nie da się dostosować do istniejących kanonów literatury kresowej, które wykorzystujemy, analizując twórczość artystów lwowskich czy wileńskich. Natomiast możemy mówić o „kresowości” jako o systemie aksjologicznym, specyficznej poetyce.

Zauważmy, że „inność” autora Sławy i chwały jest wynikiem sytuacji geopolitycznej i wpływów warstwy szlachecko - ziemiańskiej, wyróżniającej się szczególną staroświeckością, wśród której został wychowany. To środowisko

Przez długi wieki żyło w wyzysku otaczającego ludu, cóż dziwnego, że czuje się wśród niego izolowana. Jej sposób bycia, jej przyjęcia i bale, francuskie rozmowy i wieczorne muzykowanie w salonie, słowem cały jej rytuał towarzyski ma na celu podkreślenie własnej odrębności i uzasadnienie swego istnienia na tych ziemiach (...) ideały kulturalne mają tu charakter wtórny i estetyzujący (Sandauer 1966: 62).

Polskie skupisko szlachecko – ziemiańskie na Kresach wyróżniało się wyrafinowanym tradycjonalizmem w sensie reprezentowanych wartości; „zaściankowy” styl bycia nawiązywał do zwyczajów wieku XVII – XVIII, do Sienkiewiczowskich Kresów. Tryb życia dworów kresowych – to pewnego rodzaju rytuał, przyjęty od przodków i nie zmieniający się przez lata. Podobny konserwatyzm często składał się na takie zjawisko, jak pseudomoralność i pseudoideały.

Jeżeli przed tym Iwaszkiewicz tylko sygnalizował to zjawisko, to Nocy czerwcowej ono zostało ukazane od wewnątrz, z wyraźną ironią. Redukując przestrzeń (utwór nie posiada opisów przestrzeni zewnętrznej oprócz symbolicznego stawu i łabędzi, które także mają odcień symboliczno - ironiczny), autor koncentruje uwagę odbiorcy na tych bodźcach, które wyznaczają przebieg akcji i są uzasadnieniem sposobu zachowania się i postępowania bohaterów.

Nieco głośniejsz brzmi nuta historyczna w Zarudziu. Podkreślmy, że funkcjonalnie niezależna notka autora, swoisty prolog do opowiadania, gdzie Iwaszkiewicz podkreśla, że

Ani topografia, ani chronologia, ani faktografia nie odpowiadają tu żadnej rzeczywistości. Chodzi tu o wywołanie atmosfery z połowy zeszłego roku na Ukrainie. (Iwaszkiewicz 1980: 412)

odsyła nas nie tyle do faktów biograficznych, ile do przeżyć i doświadczeń pisarza, związanych z okresem ukraińskim, chodzi o jedność czasu i przestrzeni, tzw. chronotopię. Rzetelny dobór szczegółów przestrzennych jest dowodem tego, że świat przedstawiony nie jest wyłącznie scenerią, lecz posiada znaczenie estetyczno – ideowe. Pewne sygnały, pojawiające się w utworze, świadczą o autotematyzmie i samoanalizie. Przede wszystkim, z tym opowiadaniem wiążą się wydarzenia początku wieku XX, a mianowicie fakt udziału ojca pisarza w powstaniu styczniowym i jego dalszy los. G. Ritz dopatruje się autobiograficznego zbliżenia autora, głównego bohatera i enigmatycznego ojca Józia (Ritz 1999: 214). Po drugie, warto przejrzeć się hamletowskiemu, o artystycznej naturze bohaterowi; tradycyjnym dla tego pisarza kręgom sytuacyjnym: młoda osobowość – środowisko szlachecko – ziemiańskie – prorosyjscy (a raczej antypolscy) Ukraińcy (specjalnie nie używam wyrazu tubylcy, którzy stanowią część wspólnoty kresowej); dworowi jako, miejscu akcji i perypetiom miłosnym. Zestawiając Zarudzie z wcześniejszymi utworami o tematyce ukraińskiej, możemy zaznaczyć, że zmienia się strategia narracji, wyczuwa się dystans czasowy narratora do tego, co się odbywa. Autor, z perspektywy czasu, próbuje inaczej, niż przed tym odtworzyć istotę konfliktu. Zdewaluowane modernistyczne ideały, które w dużym stopniu decydowały o losie Antoniego w Księżycu, ustępują miejsce problemom socjalno – politycznym centralnego regionu Ukrainy, natomiast poetyka pozostaje niezmienną.

Słońce wtedy zachodziło na prawo, za lasem, i jeszcze przez nie bardzo zgęszczone zarośla przenikało jasnym, żółtawym i bardzo przejrzystym promieniem. Jeżeli okna były otwarte, dolatywał wtedy o zmierzchu śpiew słowika. Słowików tych było bardzo wiele i gnieździły się w zaroślach nad samą rzeką. Zdawało się, że chociaż były z okna niewidoczne, to fale rzeki śpiewały i śpiew ten jak fala dolatywał do okien domu, to bardziej zwarty i jakby zagęszczony, to znowuż rozłożony na pojedyncze głosy, wznoszące się zupełnie bez końca ku górze, jak w jakimś wymyślnym muzycznym utworze.

Ale potem liście na drzewach zagęszczały się, po kolei milkły głosy słowików i odżywała się kukułka, chociaż nie bardzo często przylatująca tu z lasu. Czasami cały widok, całe okno, daleki las i ten kawałek wiatraka, jaki tutaj zza przesieki

wyzierał, powlekała przejrzysta merla deszczu, letniego, prawdziwego deszczu. Podnosił się wtedy z ziemi, szedł do rzeki i przybliżał się ku domowi ten jeden zapach letniej nawałnicy i letniego siąpienia. Wszystko teraz, co się widziało za oknem, pokrywała przejrzysta mgiełka, jak gdyby szmer wody spływającej z rynien do podstawionych beczek przetwarzał się w przejrzystą tkaninę i przykrywał cały pejzaż zasłoną migającego szmeru i namacalnego zapachu. (Iwaszkiewicz 1980: 414 – 415.)

Uderza nadzwyczajna precyzyjność w opisie kształtów i zapachów, co stwarza obrazy werystyczne i wywołuje u odbiorcy efekt stereometryczności. Przestrzeń, a raczej jej elementy, trwają w czasie, więc zmieniają swój stan, kształt, kolor i itd. Warto zaznaczyć, że krajobrazy, związane z pierwszymi doświadczeniami i przeżyciami, które teraz znajdują się po drugiej stronie granicy, są niedostępne, ale istnieją w pamięci poszczególnych jednostek i w pamięci zbiorowej, muszą być ocalone i utrwalone w literaturze. Podobny sposób kreacji przestrzeni ukraińskiej, realistyczny i przepelniony nostalgią, jest cechą charakterystyczną dla twórczości pisarzy kresowych wieku XX, tych twórców, którzy byli świadkami zagłady polskiego świata, świata lat dziecińczych.

Wiadomo, że przestrzeń, jako kategoria literacka, jako jedna z zasad organizacji planu kompozycyjno – tematycznego, w twórczości Iwaszkiewicza, pomimo posiadania dużej ilości szczegółów realistycznych, jest ściśle związana z bohaterem, jego światem wewnętrznym, ideą utworu, jest zantropomorfizowana i w dużej mierze wyznacza wartość dzieła artystycznego. W Zarudziu natomiast krajobraz jest uzależniony od pamięci narratora i stanowi wartość, która nie zależy od kontekstu.

Reasumując, można stwierdzić, że w twórczości Jarosława Iwaszkiewicza obraz Ukrainy ma polifoniczne brzmienie filozoficzne; jest środkiem estetycznym, pozwalającym na pełniejszą realizację artyzmu. Ukraina jest częścią świadomości całego pokolenia. Pamięć o ziemi ukraińskiej w utworach tego pisarza określa w sposób zdecydowany tło, przebieg fabularny, kreacje świata przedstawionego i bohaterów. Doświadczenia generacyjne tkwią w świadomości artystycznej i

stanowią źródło tematów i idei w poezji i prozie, czasem imaginacją wracają do lat dzieciennych, mityzują i stają się legendą. Z tego punktu widzenia Jarosław Iwaszkiewicz, symbol wieku XIX, łączący trzy epoki literackie, zajmuje ważne miejsce w literaturze polskiej i światowej.

BIBLIOGRAFIA:

- DOMAŃSKI M., 1997. *Śladami kresowych dworów*, „Rota”, nr 2/3.
IWASZKIEWICZ J., 1956. *Książka o Sycylii*, Kraków.
IWASZKIEWICZ J., 1980. *Zarudzie* [w:] *Opowiadania*, Warszawa.
JĘDRYCHOWSKA M., 1988. *Młodzięncze fascynacje starości*, „Twórczość”, nr 2.
PARNICKI T., 1978. *Współczesna polska powieść historyczna*, Warszawa.
RITZ G., 1995. *Podróż i wspomnienia. Opowiadania włoskie i ukraińskie* [w:] *Stawisko. Almanach Iwaszkiewiczowski*, Podkowa Leśna.
RITZ G., 1999. *Jarosław Iwaszkiewicz. Pogranicza nowoczesności*, Kraków.
SANDAUER A., 1966. *Od estetyzmu do realizmu* [w:] *Poeci trzech pokoleń*, Warszawa.
ULIASZ S., 1994. *Literatura Kresów. Kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów.
ИВАШКЕВИЧ Я., 1988. *Красные щиты*, Москва.

Streszczenie

Topos Ukrainy Jarosława Iwaszkiewicza ma polifoniczne brzmienie filozoficzne oraz jest środkiem estetycznym, pozwalającym na pełniejszą realizację artysty. Pamięć o ziemi ukraińskiej w utworach tego pisarza określa w sposób zdecydowany tło, przebieg fabularny, kreacje świata przedstawionego i bohaterów. Doświadczenia generacyjne tkwią w świadomości artystycznej i stanowią źródło tematów i idei w poezji i prozie, czasem imaginacją wracają do lat dzieciennych, mityzują i stają się legendą.

Summary

The topos of Ukraine Iwaszkiewicz has polyphonic sound philosophical and aesthetic is a measure that allows for a fuller realization of artistry. The memory of the Ukrainian lands in the works of this writer determines decisively background,

the course feature creations represented world and the characters. Experiments generation lie in the artistic consciousness and are a source of themes and ideas in poetry and prose, sometimes imagination go back to childhood, mystifies and become a legend.